

Kerékgyártó T. István

A kultúra széthullása

A társadalmi változások a kultúrát sem hagyják érintetlenül, s kivált akkor nem, ha a krízis áthatja a létfolyamatok egészét. Mint a nyolcvanas évtized végén, mikor szembeszökően érzékeljük a szegénység növekedését, az emberi viszonyok szétroncsolódását, a hatalmi váltást kísérő bizonytalanságokat, a távlatnélküliséget, a morális válságot. Fárasztó körforgásnak tűnhet az, hogy a posztkommunizmus - a múlt terhei alatt - idáig ugyanúgy a társadalmi emancipáció látszatát teremtette meg, mint kezdetben az államszocializmus. Érzelmileg és gondolatilag is nagy utat tettünk meg, ám visszatérve úgy tűnik, mintha körben jártunk volna; oda érkezte, ahonnan elindultunk, sőt mintha útközben sem mozdultunk volna el soha erről a helyről. Holott az mindenkiben tudatosodott, *hogy az államszocializmus bukásával egy történelmi korszak végéhez érkeztünk, s valami új kezdődik, melynek következtében elháríthatatlan követelménnyé válik, hogy mérlegeljük, mi az, ami visszavonhatatlanul elmúlt, s mi lesz az új, a más, ami következik, illetve milyen következményekkel jár mindennapjaink számára.*

Egy totalitárius rendszer egzisztenciális fenyegetése után a piacgazdaság fenyegetettsége sokak számára realitásként jelenik meg; a jogfosztottság szörnyűségei után újra csak a materiális és a kulturális megfosztottság kísért. S hogy végérvényesen kitörhetünk-e a szociális, a gazdasági és a kulturális deprivált-ságból, akár ennek esélye illúzióknak is tűnhet. Mert akármennyire felgyorsulnak is a társadalmi változások, ha csupán a társadalom egyik alrendszerében (a politikában) következnek be, és nem kapcsolódnak szervesen más alrendszerekhez (azaz a gazdasághoz, a kultúrához), s ha nem fogja őket egymással valami olyan káposcs össze, mely - bármennyire kevéssé szembetűnő legyen is első pillanatra - az emberi mentalitásokban gyökerezik, fejlődésről aligha beszélhetünk. De még ennek esélyéről sem.

Mert a kultúra különféle gondolkodás- és

magatartásformák éltetője. Ha a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók nem tudják létrehozni elkülönülő kultúrájukat, ha nem épülnek ki újra azok az értékorientációs formák, melyeken keresztül értelmezik és irányítják életüket, az atomizálódás folyamata megállíthatatlanná válik. Ha továbbra is a személyes kapcsolatok egyedüli célja a lelki túlélés, akkor a privát szféra sem nyújthat többé menekvést a világ elől. Ellenkezőleg, a magánélet felölti annak az "anarchikus" társadalmi rendnek a jellegzetességeit, mellyel szemben menekvést kellene nyújtania. S ha változatlanul hiányoznak azok a fix értékek, melyek irányíthatnák az emberek életét, ha nem marad semmi, ahol megfogódzni lehetne, minden individuális kezdeményezés csupán illúzióvá, az együttlét inkább teherré, mintsem egyéniséget "felnevesztővé" válik. Az összetartozást legfeljebb a materiális

kényszerek tartják életben. A demokrácia, a szolidaritáson alapuló együttélés ugyanis gazdasági és társadalmi feltételek nélkül nem valósítható meg; felülről nem lehet bevezetni sem népi óhajra, sem demokratikus hatalmak kívánságára. *S mivel a társadalom végtelenen eltérő helyzetű csoportokra, rétegekre szakadt szét, a szétdúlt gazdaság, a szétfert társadalom, a szétesett kultúra világában alig maradt valami, ami bennünket reménykedéssel tölthetne el.* Az azonosságtudatában, egybetartó viszonyaiban és életképességeiben is csonkult társadalom tagjai körében ezért növekszik a bizonytalanság. És ebben a helyzetben tódulnak a kérdések, lecsapnak a kételyek. Minden lehetséges és semmi sem biztos, egymásba folyik vágy és valóság, félelem és igazság, fájdalmak eltitkolása és bátor szembenézés a szomorúságokkal.

Az élet formátlan tömegéből a kultúra emelhetné ki az embereket; ez adhatna olyan értékkezeget is, melynek révén megvilágosodhatna, az egyik ember mit jelent a másik számára. Mert - elfogdva *Heller Ágnes* definícióját - a kultúra "felöleli az életformák normatív aspektusát, amely megköveteli, hogy az emberek emocionális és szellemi (olykor fizikai) képességeit oly módon fejlesszék, hogy ezen életformák gyakorlása a jellem kiforrásához vezessen. A kultúrának ez a fogalma nem tud mit kezdeni a kulturális szférákkal, vagy azzal a felfogással, amely különbséget tesz alacsony és magas kultúra között".¹ Ha így fogjuk fel a kultúrát, akkor az üres individualizmus okozta elszakadást a *normativitás meggyengüléseként is értelmezhetjük.* A mindent megszerzésnek és semmit megtartani tudásnak olyan kettőssége alakult ki az államszocializmusban, mely az életre ráerőszakolt illúziók elmúlásának világával egyenlő, illetve a rideg önzés és haszonelvűség megannyi változatával. Csak látszólag paradoxon, hogy bár az emberek tudatában önző "magánérdekek" hatnak, mikor cselekvésre

kerül sor, magatartásukat mégis minden eddiginél jobban meghatározza a tömeges dekulteralizáció folyamata. S az a társadalom, melynek minden tagja a maga utilitárius javainak megszerzését tartja csak szem előtt, vak tömegként esik áldozatul az újabban felerősödő nyersmaterialista-fogyasztói szemléletmódnak.

Mert ha nyilvánvaló is az, hogy az elmúlt negyven esztendő zsákutcás társadalmi fejlődése a fokozatos gazdasági süllyedésben, a pártállami rendszer szétesésében ragadható meg, *a felbomlást az államosított kultúra egyre inkább kiteljesedő válsága is elősegítette.* S mindhárom tényezősor - ha bevalljuk, ha nem - elsősorban a polgárosodás esélyeinek tudatos felszámolásával függött össze. Éppen Széplényi Iván hívja fel a figyelmet arra, hogy a "negyvenes évek végének kommunista fordulata szinte teljesen megszakította a földreformmal s a háború utáni demokratikus fejlődéssel új lendületbe jött polgárosodást, és a társadalmat - majdnem teljesen - állami bérmentés sorba taszította. A magyar nép egésze azonban ezt soha nem fogadta el, ám a sztálinizmus, illetve a forradalom leverését követő, s a vérbosszútól terhes korai kádárizmus éveiben el kellett tűnie. A hatvanas évek közepétől - a kádárizmus legsikeresebb, mert kompromisszumokra leginkább hajlamos évtizedében - azonban egy csendes forradalom kezdődött el. A társadalom ellentámadásba lendült: a csaknem két évtizeddel korábban félbeszakított polgárosodási folyamat újraindult. Ezt a csendes forradalmat a magyar társadalom milliói vívták, szürke hétköznapokban".² Vagyis az a "cseppfolyós", de lelkesítően eleven kulturális állapot, mely az 1948 előtti időszakot jellemezte, a nyílt diktatúra létrejöttével egyszerűben felszámolódott.

A centralizált kultúráközvetítő modellben (s még inkább a gyakorlatban) végtelenen leszűkült az állampolgári öntevékenységek mozgásteret. Öntevékeny kulturális életről a

továbbiakban egyáltalán nem lehet beszélni. Mindezen azért sem csodálkozhatunk, mert - s ez is köztudott - a központi diktátumok, a különböző függőségi rendszerek mellett nem jöhetett létre az autonóm cselekvés önbizalmat adó értelme. *A kiszolgáltatottság és megnyomorítottság lépten-nyomon passzív beleenyugvást termelt, illetve olyan önértékesztést és önbizalomhiányt, mely a társadalmi mértékű bizonytalanságot fokozta.* A monolitikus politikai irányítás olyan intézményi rendszert hozott létre, mely a művelődési formák sokaságát eleve egyneműsítette. A pusztá tudatformálás elve - mely többnyire szélsőséges indoktrinációkban öltött testet - szinte mindent meghatározott. S a cselekvési lehetőségek gazdasági-ideológiai "beszorítottsága" következtében az értékválasztás esélye sem alakulhatott ki. A politikum vált elsődlegessé a morállal, az esztétikummal stb. szemben. Az államosított kultúra legnagyobb ellentmondása abból következett, hogy egyetlen domináns "értékcél" alá rendelte a művelődési folyamatokat. Ám ezt csak úgy tehetette meg, hogy a polgárosodás feltételeit felszámolta.

Mivel az állampolgári autonómiának és szuverenitásnak megszűntek a gazdaság, életmódbeli és kulturális alapjai, az egyének szükségképpen elveszítették azt a képességüket is, hogy fölébe emelkedjenek az életüket közvetlenül megnyomorító struktúráknak. Alattvalóként szegényedtek el; nemcsak materiális, hanem kulturális értelemben is. Kivált a nyílt, de az 1958-al kezdődő lappangó diktatúrában is alig rendelkeztek olyan eszközökkel, melyek lehetővé tették volna, hogy helyzetüket autonóm módon megváltoztassák, autonóm módon érvényesítsék akarataikat és szándékaikat, s ugyanakkor így fejlessék ki a maguk és a többiek érdekeit. Passzivitásra kényszerülve (és kényszerítve) számtalanszor át kellett élni a tehetetlenség érzését, mely vagy önelvesztő feladáshoz vezetett, vagy a közömbösség fokozódásához. S

ez csupán lászatra tűnik a polgárosodástól független jelenségnek, mivel mindmáig átéljük a mindennapi élet tényezőjeként. Mindannyian látjuk magunkat, amint alattvalóként viselkedünk (ki a rejtett kamerák élességével, ki az önáltató hazugságok kódén át), míg végül már nem is igen lehet megállapítani beszédünkéből és gesztusainkból, mi az, amit igazán a sajátunkénak mondhatunk. Mivel sem a szociális, sem a politikai, sem a kulturális viszonyokat nem lehetett szuverén módon alakítani, a visszahúzódas lelki mechanizmusa a lehetséges cselekvéseket is paralizálta. Ezzel a függőséget, a bizonytalanságot állandósította.

Az államosított kultúra nem a polgárosodást segítette, hanem a politikai rendszerhez való passzív alkalmazkodást. *Holott a művelődésnek inherens sajátossága, hogy eltérő egyéni és közösségi értékek, érdekek mentén szerveződik.* És csak a citoyen lét teremti meg annak lehetőségét, hogy az egyén megőrizhesse integritását anélkül, hogy kirekesztetté válna. Így képes magatartásában is érvényre juttatni azokat az életcélokat, melyek az önsors irányításának lehetőségeire, a függetlenségre, az autonómia megszerzésére, a demokratikus kontroll kialakítására, a zsarnokság különböző formáinak leküzdésére irányulnak. Mert a pusztá fogyasztás "kulturális szempontból nem kreatív esemény. Ha csak a piaci erők és a tömegtájékoztatási eszközök érvényesülnek, akkor az élet valamennyi formális mintája pusztán külső dekoráció marad. A probléma lényege elsősorban nem abban áll, hogy sok ember ugyanazt a dolgot csinálja (gyertyát gyújt a vacsorához és kedvese megérkezését egy lemez fölrakásával várja), hanem abban, hogy az ilyen jellegű ceremóniák nem kapcsolódnak organikusan az ember életének egészéhez, és így egy új divat felbukkanásakor bármely pillanatban megváltozhatnak. Az is a fogyasztásnak egy formája, amikor valaki össze akarja gyűjteni a múlt

összegyűjthető összes kulturális emlékét. Az un. láthatatlan kéz szellem nélkül osztja szét az anyagot; a piac nem erkölcsi-szellemi integráló erő, mert nem is lehet az”.³

Elkerülhetetlenül utalunk kell azonban arra is, hogy az elmúlt évtizedek biztonság- és birtoklásképzeteihez való tehetetlen rögződés szemmel láthatólag nehezíti, hogy az egyének újfajta kulturális attitűdöt alakítsanak ki magukban. Mivel az államszocializmus viszonylagos „stabilitása” sokaknak kedvezett, akár jogosultnak is látszhat az a hit, mely minden olyan állapotot ingatagnak tekint, amely az egyéneket megszerzett „javaikból” kiforgatja. Az újrainduló polgárosodás vonzó lehetőségei ellenére is. S ha az elmúlt időszak totalitárius politikai rendszerét nem is lehet kizárólagosan a kultúra széthullásának egyedüli előidézőjeként felfogni, az mindenesetre tény, hogy a szocialista pártállam – ahogyan már az előzőekben is utaltunk rá – a XIX. században kezdődő polgárosodást a legteltesebb mértékben megszakította. „Mert ha az állampolgári jogok érvényesítése a munkaszervezetben betöltött szereptől függ, és ha a legfőbb munkaadó maga az államhatalom, akkor a civil társadalom képződése helyett csak a privilegizált csoportoknak a hatalomtól való kiszolgáltatottság mértéke szerint megkülönböztetett hierarchiája jöhet létre”.⁴ Ezek a privilegizált csoportok valódi kultúrát ugyan nem hoztak létre, de - kivételezett helyzetük révén – a kultúra szerves fejlődését és pluralizálódását minduntalan akadályozták.

S hiába akarták a racionalitás és a szakszerűség elveit is bevezetni a társadalom szervezésébe, eközben az egyéni tevékenységek kibontakozását elősegítő szilárd jogrend-jogegyenlőség megalkotását és érvényesülését rendre korlátozták. A felemás polgárosodás legfeljebb az egyének önhajszoló életvezetésében, illetve a fogyasztói igények fokozottabb kielégítésében öltött testet. De az államosított kultúra időszakában aggasztó módon

sztereotipizálódott „életvilágunk” is, míg végül a kulturális depriválódás társadalmi csoportokként eltérő szintjéig jutottunk el. A *habermasi* értelemben felfogott életvilág itt nem jelent mást, mint egyfelől a kulturálisan meggyökeresedett háttértudást, másfelől a kultúra, a szocializáció és a társadalmi integráció intézményeit.⁵ A kulturális elszegényedés persze akkor is bekövetkezik, ha a kommunikáció szimbolikus folyamatai helyébe (amelyektől a kultúra, a társadalmi integráció és a szocializáció függ) a pénz és a hatalom koordinatív mechnaizmusainak alapszabálya, illetve a stratégiai-instrumentális cselekvés logikája lép. Habermas ezt a folyamatot nevezte az életvilág kolonizációjának, melyre a válasz az anómiaától kezdve az elidegenedésen keresztül a legkülönbözőbb konfliktusokig terjed. S habár polgárosodásra – utólag erről sem feledkezhetünk meg – politikai és gazdasági okok miatt nem nyílt mód, a viszonylag önálló polgári törekvések a hatvanas évektől kezdődő létrejöttével, lassú kibontakozásával párhuzamosan egyre áttekinthetlenebbé váltak a társadalmilag követhető magatartásmód normái, értékei, elvei.

A kulturális gyakorlatban is létrejött az ígéret és a valóság kettőssége, jóllehet a kényszerű túrés állapotában - melyet indokolatlanul neveztek közmegegyezésnek – a valóság sokkal kijózanítóbb volt annál, mint amennyire ígéretekkel el lehetett leplezni. Még akkor is, ha a „hatalom – amely valamilyen módon kompenzálni akarta az 1956 után elkövetett bűneit - lemondott a mindenre kiterjedő vezérlés igényéről. Egyre inkább engedte kibontakozni az autonóm társadalmi törekvéseket. Igaz viszont (és erre a vizsgált korszakban bőven láthatunk példát), hogy amikor ezek a törekvések túlságosan politizálódtak, akkor a hatalom adminisztratív visszszorítási eszközöket alkalmazott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a vezetés sok mindent megenged, de csak addig, amíg ez nem veszélyezteti

saját hatalmi monopóliumát.”⁶ A polgárosodást azonban az is akadályozta, hogy az állampolgár jogi bizonytalansága gazdálkodási bizonytalansággal párosult, s a kettős érték követés vagy kettős elhárítás nehezítette a mindennapi életet. Ebből adódóan a jogi szabályozás kiterjesztése magában foglalja az individualitást, a társulások és a nyilvánosság autonóm tereinek védelmét az állammal szemben, alávétve az államot a demokratikus politikai intézmények ellenőrzésének.

Az alattvalói létből csak úgy tudunk kiszabadulni, ha citoyen tudattal közelítünk a világhoz, illetve ha személyiségünk autonómiáját a többi egyén autonómiájának köre határozza meg. S ezzel a körülménnyel akkor is számolnunk kell, ha a “piaci szemlélet térnyerésére, a vállalkozások elterjedése, a privatizációs folyamat kibontakozása szükségszerűen, majdhogynem per definitionem a fogyasztói igények feltérképezésén, figyelembe vételén és kiszolgálásán alapszik. Ezek az eddigiekben inkább csak a szabályt erősítő kivételekként jelen volt elemek egyre inkább az általánossá váló, tehát már a működő gazdasági rendszert jellemző, annak mindennapjaihoz elválaszthatatlanul hozzátartozó, üzleti szellemű megnyilvánulási formái lesznek. Vagyis maga a rendszer alakul át úgy, hogy többé nem a felülről diktált (megtervezett) termelés biztosítsa a fogyasztói igények ellátását, hanem az alulról (értsd: a piacon) mennyiségileg és minőségileg is felbecsült-felmért-prognosztizált fogyasztói igények szabják meg a kockázattal, de nyereséggel is járó termelési döntéseket. *A teljes rendszerváltás azonban értelemszerűen csak egy hosszabb időszak elteltével valósulhat meg, és még ezután is számolni kell azzal, hogy a lakosságot terhelni fogja a múlt öröksége.*”

Mint ahogyan az is nyilvánvaló, hogy nem csupán az egyéneknél kell keresnünk a de-kulturalizáció kiváltó okait, hanem sokkal inkább azokban a viszonyokban, melyek oly-

annyira fogyasztásorientálttá formálják az emberi életet, hogy valódi értékeket szinte senki sem talál benne. Az önzés eszkalációját figyelhetjük meg napjainkban, melynek következtében a szaporodó kételyek, a relativizáló érték szemlélet, az eszmény- és távlatvesztettség, s a történelmi meghatározottságú egyéni és közösségi perspektívák elhomályosulása szükségképpen következik be. “Ha a társadalom megköveteli, hogy elfogadják érintkezési szabályait, de kodifikált erkölcsi alapot már nem ad ezekhez a szabályokhoz, akkor a lelki egyensúly fenntartásáért vívott harc olyan én-centrikusságra kényszeríti az egyént, melynek kevés köze van az én-fenség elsődleges narcizmusához”.⁸ S ha a kultúra szétesik, bárhol is közelítünk is a társadalmi újraépítéshez, nem találunk fix pontokat. A múlt tagadása még nem vezet el az új kulturális önazonossághoz. Az, hogy nincsenek tiltott értékek, s mindenki szabadon dönthet, hogy mit olvas, mit néz meg, mit hallgat, csak a halvány esélyét teremti meg annak, hogy – metaforikusan szólva – a nemekből új igenek szülessenek.

És ha azt is figyelembe vesszük, hogy olyan társadalomban élünk, mely sokkal atomizáltabb és szétesettebb, mint akár az 1945 előtti, még anticipálni sem tudjuk azt az állapotot, hogy milyen következményei lesznek az önszabályozó piacnak egy olyan társadalomban, mely a szovjet típusú rendszer represszív múltjától terhes, a kétségek minden szempontból jogosnak tűnnek. Az államszocializmus negyven éves uralma alatt valamilyen ugyan mérséklődtek a magyar társadalomban addig meglévő társadalmi különbségek, de az újratermelődő egyenlőtleniségek részint vagyoni alapokon nyugszanak, részint a különböző társadalmi rétegek egymástól való kulturális elszigeteltségén, mely éppúgy áthághatatlan akadályokat jelent a *citoyen egyenlőség számára, mint a materiális jelleget.* Jóllehet a posztisztálini rendszer nyomta-

lanul eltűnt, a kultúra antiliberális hagyományai, tradicionális kényszerei, illetve a piacelvűség indokolatlan kiterjesztése mégis veszélyeztető tényezőkként lépnek fel. Hasonlóképpen a kultúra rejtett "átideologizálása", mely legyen bár nemzeti indíttatású vagy vállalással átitott, semmi egyebet nem jelent, mint azt: a kultúra feladata, hogy elkötelezze magát az adott rendnek. Még a legliberálisabbnak tetsző "kulturpolitikai" intenciók is, amelyek például a kultúrának a nemzeti tudat fenntartásában játszott szerepét "erősítik", aligha tekinthetők egyebeknek, mint az említett tendencia elleplezésének. Minél inkább érvényre jut az ideologikus elv, annál nagyobb veszélybe kerül a kultúra szabadsága és méltósága. Míg a kultúra szervesen van jelen a társadalomban (különféleségében is egyenrangú módon), addig olyan homogén értékalakzatok is léteznek, melyek a különféle társadalmi csoportok életét szabályozzák.

Am a modernizálódással együttjáró társadalmi változások mérhetetlen károkat is okoznak. Az egyéni életsorsokban valójában az eszményvesztettséggel küszködő modern értékudat jelenítődik meg. Az egyének hitét, jövőtudatát, értéképzeteit lassan felmorzsolja és érvénytelenné teszi korunk múltból átnyúló gazdasági, szociális és morális válsága. S "azok, akik magától értetődőnek tartják, hogy saját önmaguk, egójuk vagy énjük, nevezhetjük bárminek, úgyszólván belülről elzárva minden más embertől és dologtól, mindentől, ami kívül van, teljesen önmagáért valóan létezik, nehezen tulajdonítanak jelentőséget mindazoknak a tényeknek, melyek arra utalnak, hogy az egyének kiskoruktól fogva másokkal kölcsönös függésben élnek; nehezükre esik elképzelni, hogy az emberek csak viszonylag, nem pedig abszolút autonómok, viszonylag s nem abszolút független individu-umok, akik együttesen változó alakzatokat képeznek"⁹ Legérdekesebb lenne persze azokból a körülményekből kibontani a dekul-

turalizáció folyamatát, melyek - az autokratikus hatalomgyakorlás ellenére is - hozzájárultak a magánélet viszonylagos szabadságához. A kulturális élet szűkre szabott pluralizálódásához, a civilizatórikus szükségletek életre keltéséhez. Utalva ugyanakkor arra is, hogy az államszocializmusban megnyilvánuló hatalom mindenütt jelen volt, minden nem tőle induló állampolgári kezdeményezést észrevett, és vajmi keveset hagyott belőlük megvalósulni.

De ha nem jön létre az autonóm, önszerveződő közösségek széles hálózata, ez azzal is jár, hogy az állampolgári (citoyen) viselkedés formáit nem tudjuk elsajátítani; az alattvalói lét meghaladásának azt a technikáját, mely a polgári szerepek, értékek, normák egyéni alkalmazásában rejlik. Állampolgári felelősségről csak ott lehet beszélni, ahol az egyének felelőssége átélte önállóságon alapul. Mint ahogyan önerőt is ott lehet vágni, ahol a belső autonómiához kívülről is biztosított a szuverenitás. S morális erőt ott, ahol a belső szabályozás kívülről is találkozik pro vagy kontra igazolással. Külső társadalmi erőterében ezekben aligha reménykedhetünk. Így semmiképp sem tarthatjuk különösnek, hogy az államosított kultúrában kevés tere maradt az állampolgári kezdeményezéseknek, *sokkal inkább az átpolitizált szervezeteknek és struktúráknak, amelyeknek a személyek pusztán eszközeivé váltak.* Nem a művelődő egyén volt fontos, hanem a kulturális szerkezetben valamilyen módon megjelenő fogyasztó. Csakhogy ezzel - hasonlóan ahhoz, ahogyan a modern ipari állam politikai és társadalmi szervezetei - inkább deszublímálták és semlegesítették az emberi energiákat, ahelyett, hogy táplálták volna őket. S ez abból is következett, hogy a kultúra teremtése, elsajátítása és közvetítése elszakadt egymástól.

Nem pusztán arról van szó az államosított kultúrában, ki szól kihez, hanem, hogy mi - miféle film, melyik tévésorozat, melyik

poegyüttes - szől az illető révén, aki azt hiszi, hogy ő szől valakihez. S ez az "ő" hol a nyílt, hol a rejtett ideologizálás képében jelent meg. Ám minden lépés, mely elszakadást jelent az államosított kultúrától, előkészítőjévé vált az új emancipálódásnak. Annak az emancipálódásnak, amely – kulturális szempontból – inkább csak következményként jelenik meg, s amelyet azoknak az egyéneknek a józansága és ravaszsága is elősegített, akik vállalkozásokba kezdtek, akik – ilyen vagy olyan formában -kivonultak a mindent meghatározó politika alól. *Valójában az egyéni autonómia viszaszerzéséről van szó, hiszen ha alávettett helyzetben reprodukáljuk magunkat, hiába igyekszünk, a kultúra önálló teremtőjévé és fogyasztójává nem lehetünk.* Az átpolitizált kultúra maga alá gyűrte az embereket, s az indoktrináció alapjául szolgáló kulturális objektívációk végletekig hamis tudatot alakított ki bennünk. Nemcsak az irodalomból, hanem még a mindennapi kultúra formáiból is sugárzott az ideológiai meggyőzés és elfogadtatás szándéka. Az egyéneknek egyszerűen nem volt lehetőségük arra, hogy a maguk közösen megalkotott és fenntartott kulturális világában fejezzék ki magukat.

A "kulturális modernizáció" megjelenésével - azaz a saját belső értékei körül szervezett tudomány, művészet, erkölcs és jog autonóm kulturális szféráinak megerősödésével - a reflexivitás növekedésének lehetősége adott a cselekvés valamennyi dimenziójában és a világhoz való viszonyulásban is. Mindazonáltal az a helyzet is előállhat, hogy a politikai és a gazdasági viszonyok pluralizálódásával a citoyen lét újra csak reményként jelenik meg. Éppen ezért van szükség a gazdaság, az állam és a társadalom közötti viszonyok átszervezésére, valamint a nyilvánosság és a privát szféra közti határok újrafogalmazására. Nem vizsaterésről van szó egy differenciálatlan közösséghez, amely mentes minden hatalomtól, az egyenlőtlenségek minden formá-

jától, hanem sokkal inkább a társadalmi autonómia tereinek kiterjesztéséről és védelméről. Az autonómia, a pluralitás, a különbözőséghez való jog nem jelenti azt, hogy le kellene mondanunk a modern polgári társadalom formális egalitárius elveiről vagy a demokratikus állam egyetemes elveiről. Helyi vagy funkcionális szinten a nagyobb demokrácia, a képviselőlet vagy a közvetlen, részvétel új demokratikus formája rá van utalva a központi intézményekre (parlament, törvényesség) a konfliktusok megoldása és a nem szervezettek képviselőlete miatt. Az arra irányuló erőfeszítés, hogy a vitatott kulturális értékeket, normákat stb. is hozzáférhetővé tegyünk, nem azonos egy meg nem alkuvó "érzési etika" - mint a társadalmi problémák megoldási módjának - érvényesítésére irányuló közvetlen kísérlettel.

A civil társadalmon belüli demokratikusan strukturált társulások és a társadalmi nyilvánosság színtereit, a különböző típusú politikai cselekvőket és az akciók pluralitását önmagukban véve is célnak kell tekintenünk. A citoyen tudat ugyanis olyan "produktumként" fogható fel, mely a külső, társadalmi erőterből személyivé változtatott képességen alapszik, s úgy erősödik vagy gyengül, ahogyan az élet folyamán az egyén szociális, politikai, kulturális viszonyai építik vagy rongálják. A valóban pluralisztikus művelődés segítségre lehet abban is, hogy a jelen terheit – melyek a mindennapi élet fenntartásának nehézségeiben éppúgy megmutakoznak, mint az emberi erőter védelmének hiányaiban, vagy a rossz kompenzációs módok szaporodásában – enyhítse. *Csak ehhez arra is szükség van, hogy egyre nagyobb számban hozzuk létre a bizalmat és önbizalmat adó közösségek különféle formáit, s hogy sorra megszűnjenek azok a korlátok, melyek lehetetlenné tették, hogy társadalmi cselekvéssé alakítsuk azt a tudást és tehetséget, amivel rendelkezhetünk, s aminek a kifejtésére az eddigi társadalmi szerkezet*

nem adott lehetőséget. A polgárosodás minde-
nekelőtt az egyén önvédelmének erősödésé-
hez járul hozzá, a tanult és "beigazolódott"
tehetetlenség meghaladásához. Ez is feltétele
annak, hogy eljussunk a valódi gazdasági, po-
litikai és kulturális önrendelkezéshez.

A társadalom demokratizálásért folyta-
tott küzdelem és a társulás közvetlen részvé-
teli formáira fordított gond az egyének azon
felismerésének tulajdonítható, hogy a társada-
lmi termelésnek nemcsak az eszközei, hanem
a céljai is társadalmi produktumok. S ha a
polgárosodás értékélcéljai alá rendeljük a mű-
velődést, akkor ez azt is jelenti, hogy olyan
folyamatként fogjuk fel, amely az egyén tes-
ti-lelki és szellemi minőségének fejlesztésé-
ben jelenik meg. A sokféle eszköz közül a
tudást, az ismeretgyűjtést, a befogadás érzel-
mi gazdagodását éppúgy megemlíthetjük,
mint a kreatív örömeit, a közösségek együtt
teremtő alakítását. Mindazt tehát, ami maga-
sabb szinten reprodukálja az egyén erőt, ké-
pességeit, s amelyre az államosított kultúra
nem adott lehetőséget. S itt szükségképpen az
egyénin van a hangsúly, hiszen az államszo-
cializmus időszaka valójában a második gaz-
daságból kinőtt felemás polgárosodás kitelje-
sedésére sem adott lehetőséget, sem pedig a
civil társadalom értékorientált mozgalmainak
megerősödésére. Az új évtized küszöbén azt
látjuk, hogy a civil társadalom megtorpanása
következtében a kulturálisan közvetített érté-
kek orientáló és szervező erejét az *érdekek
nyers erőszakossága váltotta fel*, mely vitat-
hatatlanul "individuális" jellegű, csak nem az
értékgazdag individualizmus értelmében. S
ebben újra szerepet játszott az, hogy a társa-
dalom mezőviszonyait fenntartó közösségi
köteléket végképp szétverte a totalitárius ha-
talom. És ami maradt belőlük, elkerülhetle-
nül áldozatul esett az egzisztenciafenntartás
miatt nélkülözhetetlen önkizsákmányoló, túl-
vállaló életmódnak.

Így - a közösségi tevékenység által legiti-

mált kulturális orientációs pontok hiányában
is – csupán a nyersmateriaális életszervezés
vált dominánssá. Bármennyire kétségtelen
tény is ez, ebből nem következik, hogy az
egyének vagy a közösség értékítélete torzítat-
lanul jelenne meg például a kulturális áruk
piacán. Mert minduntalan a kultúra minősé-
gének és szerkezetének deformálódásához
vezet az a kísérlet, amelyik a kulturális érté-
keket megpróbálja az eladott termék vagy
szolgáltatás árában kifejezni s azzal azonosí-
tani. Nem beszélve arról, hogy az egyének
kulturális autonómiája – eltekintve a kivételes
helyzetektől és egyéniségektől – mindenkor
korlátozott. Hiszen nemcsak a létviszonyok
objektív szabályozottságától, az egyének
munkakörülményeitől-pályájától függ az au-
tonómia, hanem a közvetlen környezet ítéle-
teitől és előítéleteitől is. Bármily demokrati-
kusak is a közviszonyok, a piac értékítélete
ugyanolyan módon befolyásolja az értékvá-
lasztásokat, mint a kulturális tradíciók maga-
tartást és gondolkodást reguláló kötöttségei
(melyek ugyan nem mindig tudatosulnak, de
értékválságos időszakokban mégis szembe-
szökően befolyásolják a szuverén vagy annak
tetsző egyéni cselekvéseket, illetve döntése-
ket).

És minden döntés – véletlen megvalósulá-
sa lévén sok ezer különböző oklehetőségnek,
amik közül nem lehet a biztosat kiválsztani –
odaillik be és úgy, ahogy a személyes jelenlét
szerepe, a létezés értelme végképp elhomá-
lyosul. *Miután az egész emberi értékvilág vált
kérdéssé az államszocializmusban, a meg-
tartó normák lehetőségét szinte senki sem lát-
hatta.* S ebben a helyzetben óhatatlanul ér-
vényre jut az a törekvés, hogy – *Walter Ben-
jamin szavaival* – "az egyéni létezésből in-
kább a presztízs mentődjék át, mintsem a te-
hetetlenségét és összehonyolódottságát kell-
jen belátni, s e szuverén lebecsülés által
legalább az általános elvakítottság háttéré-
ből nyíljék szabadulása. Ezért hemzsegnek a

levegőben az életelméletek s világnézetek, s oly nagyralátónak is azért hatnak, mert végül csaknem minden esetben egy-egy semmitmondó priváthelyzet szankcionálását szolgálják. Ezért lebeg fölöttük oly tömérdek csalkép, délibáb, hogy minden éjszaka ellenére máról holnapra virágzóan beköszönt a kulturális jövő, mert mindenki a maga nézőpontjának optikai csalódásaira hagyatkozik¹⁰. Mint ahogyan a tartalmas jövő és az elvesztett értékek visszaszerzésének esélye is egyre távolabb kerül. Kétségbevonhatatlan szerepet játszik ebben a múlt represszív rendszere éppúgy, mint az egyének egzisztenciáját korlátozó gazdasági, szociális, települési stb. ellentmondáshalmaz, mely nemhogy csökkent volna az utóbbi időben, hanem inkább - mivel ezek az ellentmondások kumulálódnak - növekedett.

Ha elfogadjuk *Berend T. Iván* megállapítását, mely szerint a "gazdasági rendszer megváltoztathatatlan alkalmatlansága nem magából a kelet-európai kommunizmus gazdasági rendszeréből, mint inkább politikai-ideológiai konstrukciójából következett", még inkább érvényes ez az államosított kultúra kudarcára. Hiszen ezen a területen is "az ideológiaiag szentesített monolitikus pártállami struktúrák állták útját a valóságos helyzetfeltárásnak, vezettek a valóságban jelentkező kérdések ideológikus megközelítésére, tették lehetővé a kontroll nélküli hatalom magabiztos tudatlanságának, a politikai megbízhatóságot a szak tudás és alkalmasság elé rangsoroló kontraszelekcióinak az érvényesülését. Ez a politikai-ideológiai közeg kényszerítette félmegoldásokra a reformokat, rendelte alá a gazdasági racionalitást az úgynevezett szocialista értékeknek"¹¹. Már ez a körülmény is rávilágít arra, hogy *ha a kultúra által hordozott értékek nem válnak éleltszervező értékekké, ebben nem csupán a meg nem értettség, sem a durva felfogni nem tudás jellemzőit kell látunk, hanem az alattvalói tudat továbbélését is, mely*

nem engedi meg azt, hogy bárki olyan értéket "intencionáljon", melyek eddigi életszemléletét gyökeresen átformálnák. A dolgok megtörténnek, és az egyének elfogadják, ahogyan megtörténnek. Olykor a megnyugtató bizonyosság korlátozott élménye alapján. De mi sugallja ezt a bizonyosságot? Vagy ezt az egyensúlyt?

Mindenképpen az az életszemlélet, mely elfogadja a fennállót, a "nincsen cél, csak lendület" éleltszervező elvét. Hiszen az elosztási egyenlőség hamis követelménye mindent viszonylagossá tett. A kultúrától megfosztott, illetve "felszabadított" egyének aligha lehet fontosabb célja, mint a rövid, egyszeri élet kellemességének, mindenféle fogyasztásának maximalizálása. S ebben az is szerepet játszik, hogy a kulturális modernizálódás jókora késedelemmel követi a politikai és a gazdasági eseményeket. Az évtizedekig hirdetett eszmék és a naponta tapasztalt valóság közötti ellentmondásokat csak kevesen voltak képesek feloldani magukban, s mert a valódi jövőkép kialakítására esély sem volt, az egyének cinikussá váltak, vagy legalábbis apátiába süllyedtek. Ha nincs lehetőség az életformák és világnézetek szabad választására, ez is a dekulturalizációnak kedvez. Ezért sem véletlen, hogy az értékek mai káoszában és ezek következményeképpen felerősödik a szorongás, a mások elleni agresszió. Változást csak a gazdasági kibontakozás, az életszínvonal emelkedése, a társadalmi-politikai viszonyok konszolidálása hozhat. Tudatosítva ugyanakkor azt is, hogy *kulturális liberalizmusról* akkor beszélhetünk, ha - szemben a piacelvűséget megtestesítő racionalitással - csupán az a kérdés kerül előtérbe: jó-e valami csakugyan; annak a másik kérdésnek a rovására, hogy mire jó, vagy a piacra is jó-e vajon? Az ilyesfajta gondolkodás és gyakorlat teszi lehetővé, hogy a kultúra teremtői és befogadói valóban autonóm szereplőkké váljanak. Az "ínség", a "konkurencia" nyomorító alternatívájával

szemben csakúgy, mint a "hivatalos támogatással" szemben.

Nyilván ez olyan társadalmi struktúrát feltételez, melyben az értékcsere-törvény nem terjed ki mindenre. Ebben az esetben ugyanis a hasznosság kívánalmához való vak igazodás diadalmaskodik; oly kizárólagosan meghozzá, hogy a kultúra valódi szabadsága kerül veszélybe. Ezért sem lehet a kultúra fejlődését vagy stagnálását a magántulajdon meglétére vagy hiányára visszavezetni. Mert míg a magántulajdon valóságos lehetőséget jelent a szilárd politikai alap megteremtésére, az állam kizárására, és csak ennek ereje képes szembeszállni a bürokratizálódó politikai irányítással, *a szellemi vállalkozás szabadságát az üzleti verseny szabadsága önmagában nem teremti meg.* Az ipari társadalom ökonomista szemléletmódja éppannyira deformáló hatású, mint a központosított, homogenizált állami irányítás. Napjainkban mégis inkább a társadalmi modernizálódást kísérő ellentmondások a meghatározóak, s ugyanígy az életstílus választásával összefüggő kényszerek. A civilizátorikus-fogyasztási preferenciák, melyek alapján az egyének szervezik életüket. De tisztán kell látnunk, hogy a kultúra és a személyiség viszonyában kell lennie valamilyen előfeltételnek, mely az egymásra vonatkozást megteremti.

Vagy ahogyan *Bibó István* írja: a "kultúra lényege, akár az emberi munka technikájáról, akár a szellemi alkotásokról, akár az emberi társadalmak politikai együttélési technikájáról van szó, sohasem valami ideológiai program végrehajtása, hanem mindig a valóság valamely szakaszának a gondos részletmunkán, eddig elért eredmények hagyománytisztelő átvételén, a valóság visszahatásának az alázatos elfogadásán és a gondos kitapogatásán, a próba és tévedés technikáján alapszik".¹² Ebből – implicite – az is következik, hogy *a kulturális identitás semmiféle ideológikus célzatú megteremtésére való törekvés*

nem fogadható el. Olyan kulturális értékcélok előnyben részesítése, melyek nemhogy a kötelező, de akár csak a társadalmilag ajánlatos vagy éppen pillanatnyi haszonnal járó esélyt jelentenének bármely társadalmi csoport számára. Mert mindenhol, de különösen egy olyan társadalomban, ahol nincs eléggé életmódokba épült hagyománya a demokráciának és a toleranciának, a kizárólagosságra vagy a kirekesztésre való hatalmi aspiráció legcsekélyebb lehetősége is veszélyessé válhat. A választás szabadsága ugyanis az emberi lét egyik alapvető értelme. Nem beszélve arról – ahogyan Nyugat-Európa intézményesült és általános eszmei pluralizmusa is bizonyítja –, hogy a demokrácia, a polgárosodás, a prosperitás nem tűr semmiféle zártságot. Miként egységes kultúra sem létezik, hanem csupán különféle kultúrák. S bármiféle kultúra orientáló hatása akkor jelenik meg, ha artikulálódnak azok a kulturális szükségletek, melyek nemcsak megengednek, hanem egyenesen megkövetelik valamely elkülönült kulturális formát adekvát kifejezésül.

Hátráltató tényező ugyanakkor az is, hogy a generációkon át beépült és rögzült szemléletmódot, normarendszert és viselkedésmintákat egy "tollvonással" nem lehet eltörölni. Különösen úgy nem, hogy minden egyéb körülmény marad a régiben, s még az esélye sem teremődik meg annak, hogy az eltorzult értékrend megszüntethető lenne (akár csak a megélhetési, egzisztenciális gondok, a lakáshiány, az ellátási nehézségek mérséklése értelmében is). A felgyorsult társadalmi és politikai változások idején ugyanakkor hajlamosak vagyunk *visszavonulási terepnek tekinteni a privát szférát.* S mikor azt kutatjuk, hogy hol kezdjük elrontani történelmünket legújabb korunkban, akár idillikusnak is tetszhet a közéletből való kivonulás. Amely legalább a mindennapokban teremt valamilyen védettséget. Ám ez a magatartás csak a rövid távú konjunkturális gondolkodás szempontjából

lehet érvényes. Mert például a kultúra értékeinek elfogadása vagy elutasítása nem ennek alapján értelmezhető. Annál kevésbé, hiszen az értékelsajátítás vagy értékelutasítás kényszerei az *emberi életvilág* (J. Habermas) különböző dimenzióinak sajátzerűségeiből erednek. Még akkor is így van ez, ha elfogadjuk, hogy a totalitarizmus időszaka nem tudott teljesen légtüres teret létesíteni az emberek között, a csendes, olykor észrevétlen hullámmása a szolidaritásnak, az egymásra figyelésnek, mely az élet rejtett elevenségét adta, nem tűnt el teljesen.

T.G. Ash hívja fel a figyelmet arra, milyen értékekkel találkozott az elmúlt évtizedben. Hiábavaló lenne is tagadni "az erkölcsi bátorság és az eszmei hajlíthatatlanság, a bajtársiasság, a barátság és a családi élet gyönyörű példái". Mint ahogyan abban sem kételkedhetünk, hogy valóban látta: az emberek "hogyan találnak helyet és időt megfontolt beszélgetésekre, zenére, irodalomra anélkül, hogy a tömegkommunikáció örökös zakatolása befolyásolta volna őket".¹³ Ám a szentimentális eszményítést sem nélkülöző megállapításoknak az össztársadalmi igazságtartalma mégis azért vonható kétségbe, mert inkább a "védekező állampolgári magatartásra" utal. S ez a védekezés nem egyéb, mint sajátos kompromisszum az ellehetetlenült viszonyokkal. Mert mit jelent az, ha az egyének sorsközösséget vállalnak egymással; és nincs más, mint a védekezés? Megfosztva a teljes élet lehetőségeitől? Kétségkívül a liberális demokratikus intézmények akkor fejthetik ki leginkább hatásukat, ha elválaszthatatlanul kapcsolódnak a különféle társadalmi és gazdasági "életformákhoz". De az életformák különbözősége kulturális különbözőséget is feltételez, melynek háttérbe szorítása (vagy esetleges kiküszöbölése) semmiképp sem fogadható el. Mert megfosztja a társadalmat a kulturális heterogenitásokból táplálkozó újraépítés esélyétől,

melyre ma nagyobb szükség van, mint eddig bármikor.

Ha ugyanis az, ami a kulturális pluralitást jellemzi, ha az, ami benne posztulált, megtalálná a neki valóságosan megfelelő társadalom bármely alrendszerében, ez a kultúra "sikerkes végét" jelentené. Ám valóban meghaladott csak akkor lehetne, ha *raison d'être*-jét a társadalom valóra váltaná s megőrné a gyakorlati életben. Mivel erre nem képes, a kultúra szerepének akaratlagon vagy akaratlan korlátozása a "funkcionális hasznosság", a látszólagos konfliktusmentesség és a manipulatív álharmónia meg nem élt világának reménytelenségébe sülyesztené az embereket. S mint az eddigiekből is következik, a kultúra erőszakos modernizálása éppannyira sok elmentmondást vonna maga után, mint a szabadság bármilyen ideologikus "megszervezése". Mert – ahogyan K. Minogue írja – a "szabadság nem olyan valami, ami küzdelemben vagy forradalomban születik, hanem lassan növekszik a szabad és független szokások fokozatos meghonosodásával a politikai életben".¹⁴ Nemcsak a politikai életben, hanem a társadalom valamennyi szférájában a viselkedésformák különbözőségéhez, az életmódok változatosságához semmilyen ideológia nem szolgáltat mintát. Még a "közösségépítő" kultúra mint lehetséges minta értelmében sem. Hiszen a kultúra sem csupán azáltal teljesedik ki, hogy az embereket közösséggé olvasztja, jóllehet a tradicionális társadalmakban ilyen szerepe nem is volt. Azokat a mechanizmusokat, amelyek ezt megvalósítják, már nem lehet újraalkotni.

Az a szerep, amit a kultúra közösségalkotó erejének hihetünk (s amelyet az államszocializmusban - mutatis mutandis - joggal vagy kevésbé joggal hangsúlyoztak), semmi egyéb, mint szekularizált ismétlése annak a fegyelemnek, melyet az államhatalom csak erőszakkal tudott elérni. Ha az államhatalom túlméretezett (mint a múltban), olyan

mozgatóerőt termel ki, amely nemcsak a piac működését korlátozza, hanem a kultúrát is; éppen mert mindenféle autonóm gazdasági és kulturális tevékenységet igyekeznek felszámolni vagy legalábbis kordában tartani az anyagi források rendszeres elvonása és újraelosztása révén. Ha viszont az állami támogatások rendszere merőben hatalmi önkényen alapul, értékessé csak az válhat, melyet előzőleg annak minősítenek. Kulturális értelemben is. Csakhogy ebből nem következik az, hogy a demokratikus rendszer a kultúra területén termelőddé valamennyi konfliktust fel tud oldani. Annál kevésbé, mivel – ahogyan *Schöpflin György* írja – a “demokrácia ereje abban áll, hogy lehetőséget nyújt a régi kérdések új formában való ismételt felvetésére; hogy elfogadja, egyetlen megoldás sem végleges, de bármikor előkészíthető a kivitelezésre. Ebben az értelemben a demokrácia szakadatlan vita a politika korlátairól, az értékek és a források elosztásának szempontjairól, az állam és a társadalom viszonyáról, az egyéni és csoporteljárásról, valamint az egyenlőtlenség esetlegesen és valóságosan is felmerülő mértékéről és formáiról”.¹⁵

De – hogy csak a lényegyet emeljük ki – *a szorongató gazdasági körülmények közepette a kultúra csak kevésbé tud résztvenni az emberi viszonyok szabályozásában, mert az anyagi érdekek válnak elődlegessé, a nem materiális érdekek (és értékek) pedig alárendelt helyzetbe kerülnek. Így a nemzethez, a valláshoz, az erkölchöz stb. kapcsolódó igények szükségképpen háttérbe szorulnak. Ennek kapcsán is újra találkozhatunk azzal az állítással, hogy kizárólag az embereken múlik minden. Ám hogy minden kizárólag az embereken múlik, egyike azoknak az elvont és nehezen megtámadható tételeknek, amelyben áttekinthetetlenül keveredik való és valótlan. Való igaz, hogy az “elnemzetietlenedés”, az “elvallástalanodás” stb. az emberi társadalomra utal vissza, és az emberek által meg is*

fordítható. Valótlán azonban, hogy közvetlenül csak az embereken múlik, hogy pusztán gondolkodásuknak kell megváltoznia ahhoz, hogy a “kizökkent világ” ismét helyreálljon. Régi illúzió az individualista társadalom önámítására, hogy az egyén belső világa önmagából bontakozik ki, tekintet nélkül a társadalmi környezet alakulására. Meddő és hiábavaló volna, ha azt akarnánk állítani, hogy az egyének szociális, kulturális, politikai stb. megfosztottságát azzal lehetne leküzdeni, hogy az egyének belső döntési szabadságát nyeméneket, vagy hogy nagyobb mértékben részesednének a szellemi javakból, vagy hogy annak, ami értelmetlenül történik velük, önmagukból kimozdulva értelmet adnának.

Mert az is a kultúra széthullását mutatja, hogy egyre inkább növekszik az igény az olyan alkotások, tevékenységek iránt, melyek az egyént semmiféle szellemi erőfeszítésre nem készítik. Csakhogy az így elért élvezet – merthogy az lehessen, nem lehet megerőltető – mindinkább bejáródott, szokványos kerékvágásban halad, s ehhez unalommal, vagy legjobb esetben rezignációvá változik. Maguk a termékek determinálják a befogadást is, őket pedig az határozza meg, hogy a közvetítetlen elfogadás gyorsaságára és sekélyességére tartanak igényt, s ily módon szinte közvetlenül “megtöltik” a gondolati tevékenységet. Így a kulturális elsajátítás mindinkább beleolvad a meglepetés és tehermentesülés effektusait belekalkuláló szférába. A kulturális fogyasztás kialakult rendszere az egyéneket minduntalan ráveszi arra, amire hajlamossá is lettek, hogy ne úgy tapasztalják meg a kulturális alkotásokat, mint amiknek vannak vagy nincsenek saját értékei, hanem mindenekelőtt mint olyan produktumokat, melyeknek nem tartozik semmiféle összpontosítással, erőfeszítéssel vagy megértéssel. *A még csak formálódó “kulturális ipar” (T.W. Adorno) általános megtévesztési tendenciája abból táplálkozik, hogy az embereket egyáltalán nem akarja ar-*

ra emlékeztetni, amítől meg vannak fosztva. Mert ha megfosztottságukra (depriváltságukra) döbentené rá őket, ez aligha lenne szórákkoztató.

Éppen azzal, hogy a "tömegkultúra" csaknem kizárólag a szórákkoztatásban merül ki és az emberi életidő jelentős részét akarja bekebelezni, tovább zsugorodik a valóban emberi idő és mindenféle intellektuális követelmények tere. A kulturális ipar a tömeges becsapás és a tudat visszafogásának eszközévé lesz, megakadályozva a független, önálló egyének kiművelését, akik tudatosan ítélkeznek. S minél inkább kiterjed ennek az "iparágnak" a befolyása, annál inkább erősödhet az egyénekben az a vigasztaló érzés, hogy ez a "világ nem is olyan rossz". Ez a kényszerhelyzet következménye. Ha a külső szociális nyomás az egyéneket valamiféle primitív megelégedettségi stádiumba veti vissza, akkor a szituáció és a szellemi magatartásmód így létrejött rendje nem a helyre állított összhang bizonyítéka, hanem az ellenkezőjének; a kultúra a pusztán fennálló rend eszközévé válik. Ebből adódóan alkotó elemei - lett légyenek azok műalkotások vagy az emberi viszonyok szervező konstituensei - többnyire illuzionista parádézásra szolgáló javakként jelennek meg, vagy alkotóik emelkedett és elragadtatott megismételhetetlenségét hirdető tárgyakként. Metaforikusan szólva: a múlt tárolását szolgáló patetikus "csalásokként". Mindebben nem csupán kulturális, hanem társadalmi kérdéssről van szó. A deprivált helyzetbe kerültek "gyűlölete" a privilegizált réteg ellen, mely rétegből kirekesztve érzik magukat, és amelyre rávetítenek sokmindent, ami után vágyakoznak, az antiintellektualizmus megnyilvánulása is. Ám ez a tény csak közvetett módon fejezi ki a kultúra széthullását, és közvetett módon érzékelteti azt a válságot, melyet az előzőekben jellemeztünk.

Miképpen csak indirekt módon utalhat arra is, hogy a kultúra "újraintegrálásának"

többféle lehetősége képzelhető el, s a válságból a kultúra valamiféle új rendje is létrejöhet. Kivált az *alternatív kultúrák* (jelenjenek meg akár vallási köntösben, akár szekularizáltan) lehetnek hordozói az újraintegrálódási folyamatnak. Melyek persze ahhoz, hogy egyáltalán létrejöjjenek, mindig szükségük volt valamilyen tekintélyen, autoritáson alapuló kulturális szerkezetre, amely mégsem nyomta el teljesen; olyanra, amely egyszersmind létrehozta és táplálta az ellenállást. Az alternatív kultúra közti feszültség felszámolására irányul, elsősorban azoknak jelent hátrányt, akik az utóbbit teremtik és "fogyasztják". S az említett kettősség felszámolásával az egyének nem tudnának kitérni, nem tudnának félrehúzódní abból a kulturális rendből, melyben idegenül kell otthon érezniük magukat. Ez arra is kényszerít bennünket, hogy *T.W.Adornot* idézve - "levonjuk a megfelelő következtetéseket a kultúra csődjéről az emberekkel szemben, s arról, hogy mivé tette az embert a világ. Ez az ellentmondás, mely a művészet (s tegyük hozzá: a kultúra) szabadsága és a szabadság felhasználásmódjainak sivár láttelelei között feszül - a valóság ellentmondása, nem pedig a tudaté, mely éppen azért vizsgálja a valóságot, hogy megváltoztatásához legalább valami kevésse hozzájárulhasson".¹⁶

De bármiként alakuljon is a társadalom eljövendő új rendjében a kultúra helyzete, akár csökken autonómiája, akár nem (a gazdasági megfontolások némiképp arra engednek következtetni, hogy valódi önállóságra csak nehezen tesz szert), annyi mindenestre bizonyos, hogy a piacelvűség törvényeinek való alárendelődés számos veszélyt hord magában. Mert ha a kultúra kizárólagosan áruvá válik, használhatósága sehogymásképp nem igazolódhat, mint éppen eladhatóságának formájában, ami viszont nemcsak lényegével áll a legteljesebb ellentétben, hanem magával az emberi viszonyokat humanizáló szerepével is.

Irodalom

1. Heller Ágnes: Európa második reneszánsza. Világosság, 1990. 10.sz. 726.o. 2. Szelényi Iván. A magyar polgárosodás esélyei. Hittel, 1989. 18.sz. 10.o. 3. Heller Ágnes: i.m. 727.o. 4. Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. Valóság, 1989. 5.sz. 22.o. 5. J. Habermas: New Social Movements. Telos, 1981. 49.sz. 35.o. 6. Csizmadia Ervin-Fricz Tamás: A rendszer nélküli rendszer. Valóság. 1990. 2.sz. 17.o. 7. Hernádi András: Termelés és fogyasztás: tyúk vagy tojás paradoxon a közgazdaságtanban, Valóság, 1990. 10.sz. 21.o. 8. Christopher Lasc: Az önimádat társadalma. Bp.

1984. Európa K., 24.o. 9. Norber Elias. A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Bp. 1987. Gondolat K., 66.o. 10. Walter Benjamin: Angelus Novus. Bp. 1980. Magyar Helikon, 495.o. 11. Berend T. Iván. Egy történelmi bukás okai. Európai Szemle, 1990. 2.sz. 55.o. 12. Bibó István. Válogatott tanulmányok. 4.k. Bp. 1990. Magvető K., 153.o. 13. Timothy Garton Ash: Az igazság éve Kelet-Európában. Valóság, 1990. 6.sz. 27.o. 14. K. Minogue: Összeomló társadalmak, továbbélő hitek, 2000, 1990. 9.sz. 17.o. 15. Schöpflin György: A demokrácia esélyei Közép- és Kelet-Európában. 2000, 1990. 6.sz. 7.o. 16. T.W. Adorno. Zene, filozófia, társadalom. Bp. 1970. Gondolat K., 406.o.

